

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Є. О. Мічурін
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету
внутрішніх справ

УДК 347.451

ОБМЕЖЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ТА ДОГОВІРНА СВОБОДА

Досліджуються різні аспекти обмежень майнових прав фізичних осіб у договірному праві. Наголошується, що незважаючи на свободу договору у договірному праві, діють встановлені імперативними нормами закону заборони, які обмежують волевиявлення особи на її розсуд. Такі обмеження встановлені для захисту "слабкої" сторони, сприяють цивільному обороту в цілому.

Ключові слова: обмеження, договірна свобода, договір.

Проблемам обмежень майнових прав фізичних осіб останнім часом приділяється у науковій літературі чимало уваги. Проте тематика цих досліджень, що поживалися останні кілька років, стосується передусім обмежень права власності. Не применшуючи роль і значення останніх у цивільному праві, слід вказати на те, що ускладнення здійснення цивільних прав для учасників цих відносин відбувається не лише щодо права власності.

Утім, пильної уваги досі не було приділено обмеженням майнових прав фізичних осіб у договірному праві. Не з'ясовані аспекти, в яких ці обмеження можуть виявлятися, як вони співвідносяться із свободою договору, такі обмеження не систематизовані, не до кінця дослідженою є їх загальна спрямованість. Залишається відкритою проблема, до яких меж може діяти свобода договору і де саме волевиявлення особи у договірних відносинах може бути обмеженим через імператив закону.

Коло цих проблем потребує ретельного наукового дослідження, а отже стягнення є актуальною, виходячи з вказаних міркувань.

Щодо аналізу останніх публікацій, що були присвячені вирішенню цієї проблеми. Так, А. В. Луць зазначила, що свобода договору не є безмежною й існує в рамках чинних нормативних актів, звичаїв ділового обороту [1, с. 166]. В. С. Мілаш вказала на обмежене право сторін включати в договір будь-які умови, адже вони не повинні суперечити чинному законодавству [2, с. 353]. А. Н. Танага виділила обмеження свободи формування змісту договору, зважаючи на необхідність досягнення в договорі домовленості сторін за всіма його істотними умовами [3, с. 104]. Таким чином, зміст договору певною мірою визначається законом. Утім закон відводить помітне місце вільному розсуду сторін при виборі змісту договору та його сутності й інших аспектів,

© Мічурін Є. О., 2011

але слід зауважити, що обмеження при цьому все ж мають місце. Тому в науці нині поширюється розуміння обмеженої сутності свободи договору.

Утім в цілому проблема обмежень майнових прав фізичних осіб у договірному праві залишилася недослідженою. Кожен з попередніх дослідників розглядав лише окремі аспекти цієї проблеми стосовно до тематики свого дослідження: щодо права власності, ілюструючи окремі виключення із засади свободи договору тощо. Робіт, де за основу дослідження бралися б обмеження у договірному праві, майже немає. Тому потрібним є узагальнити погляди попередніх дослідників, щоб виробити цілісне уявлення про обмеження майнових прав фізичних осіб у договірному праві в аспекті їх узгодження із договірною свободою.

Отже, метою статті є розроблення узагальнюючого підходу щодо змісту обмежень майнових прав у договірному праві в аспекті їх узгодження із договірною свободою. Завданнями, що слід вирішити для досягнення цієї мети, є: проаналізувати існуючі погляди на обмеження у договірному праві з урахуванням дії принципу свободи договору, їх нормативне регулювання, виявити на підставі аналізу окремі аспекти та з'ясувати сутність обмежень майнових прав фізичних осіб у договірному праві в аспекті їх узгодження із договірною свободою.

Слід зауважити, що в цивілістиці досить широко досліджено проблему свободи договору. Утім, обмеження прав та свобода договору є дещо протилежними явищами, які, проте, пов'язані між собою. Обмеження в договірному праві неодмінно будуть стикатися з договірною свободою і навпаки. Тому ці явища не можна уявити у відриві одне від одного.

На підтвердження тези про те, що договірна свобода не є безмежною, слід навести вислів класика цивілістики І. А. Покровського, який писав, що право не може санкціонувати договори про вбивство, про бунт проти влади тощо; це означало б знищення самого правопорядку. Певні обмеження договірної свободи неминучі, і питання лише в тому, як далеко вони можуть зайти і в яких термінах вони можуть бути висловлені. Це відкриває нову й вельми складну проблему, не виключено, одну з найскладніших проблем усього цивільного права [4, с. 251]. Як бачимо, вчені цілком справедливо висловлюються за необхідність обмежень договірної свободи законом і вказують на проблемність цього питання в цивілістиці. Тому не виключено, що пильна увага має приділятися обмеженням договірної свободи, розробленню механізму їхньої дії.

Важливість розгляду договорів крізь призму обмежень майнових прав фізичних осіб зумовлюється тим, що, як відзначав О. А. Пушкін, договори укладаються в різних сферах суспільного життя, пов'язані з майновим оборотом [5, с. 34]. Тому не можна виявити обмеження в договірному праві у відриві від майнових відносин. Саме через дію останніх, які є універсальним інструментом регулювання майнових відносин, слід узгоджувати окремі проблеми цих відносин, щоб досягти балансу між інтересами різних учасників договірного процесу та суспільними інтересами на основі справедливості та розумності.

За наявності не обумовлених природою договірного права обмежень можливо перетворити договір лише у формальний акт. Так, за радянських часів у разі невідповідності договору плановому акту, як писав Г. Н. Амфітеатров, мав визнаватися пріоритет плану, але не договору, оскільки останній відігравав підпорядковану відносно першого роль [6, с. 2]. Отже, договір за такого підходу зводився до формального акта, що фактично дублював плановий акт, а щодо виникнення правовідносин опосередковано залежав від волевиявлення сторін поряд із генеральною необхідністю виконання планового акта.

Через обмеження в договірному праві виявляється впливовий механізм регулювання договірних відносин взагалі та цивільного обороту зокрема. У правовій державі цей механізм налаштований передусім на уникнення конфліктів учасників договірного процесу між собою та між їхніми інтересами й інтересами суспільства. Тому цілком доречно в літературі відзначається, що попередження та подолання конфліктів вимагає залучення ефективного механізму правового регулювання договірних

відносин [2, с. 353]. Більше того, В. С. Мілаш, даючи поняття механізму правового регулювання у ринковій сфері, влучно відмічає такий його аспект, як забезпечення цим механізмом реалізації приватних і загальносуспільних інтересів [2, с. 359]. Саме обмеження майнових прав у механізмі правового регулювання покликані здійснювати правове регулювання з урахуванням як приватних, так і загальносуспільних інтересів, у чому виявляється специфіка обмежень у механізмі правового регулювання. Це є універсальний та різноманітний за своїм інструментарієм засіб правового регулювання, що через виважене застосування специфічних заборон, зобов'язувань та дозволів допомагає найкращим чином поєднати суспільні та приватні інтереси у цивільних, зокрема договірних відносинах, та при цьому спрямований на уникнення можливих конфліктів інтересів різних осіб та суспільства.

Існуюча низка обмежень, які стосуються договірного права, зумовлена сучасними тенденціями розвитку цивільного права, яке сприймає об'єктивні зміни, що відбуваються в суспільстві та економіці. У зв'язку з цим, як відзначає В. С. Мілаш, має місце ускладнення засобів державного правового регулювання договірних відносин [2, с. 6]. Проте в сучасних умовах недостатньо діяти переважно заборонними заходами. Колись держава саме через тотальні заборони боролася, наприклад, з маклерством, яке було поза законом як таке. Правочини з відчуження квартир та іншої нерухомості, за малим винятком, також заборонялися.

Останнім часом механізм правового регулювання договірних відносин ускладнюється, стає більш різноманітним, спостерігається мінімізація прямих заборон, і тому відкривається можливість до менш заборонного та більш компромісного регулювання цих відносин за допомогою обмежень. Підтвердженням цьому є, наприклад, ст. 6 ЦК України, що дає значну свободу для застосування розсуду сторін у договірних відносинах. Утім у літературі справедливо зазначається, що, враховуючи переважну і постійно наростаючу диспозитивність положень цивільного законодавства про договір, основну увагу слід зосередити саме на аналізі обмежень свободи договору [7, с. 5]. Дійсно, для забезпечення свободи договору відповідні обмеження мають бути чітко визначеними, зрозумілими та винятковими. Знаючи про ці винятки, сторони повною мірою зможуть здійснити договірну свободу.

Відсутність цілісного підходу до категорії обмежень щодо договірного права призводить іноді до фрагментарного їх визначення, без зв'язку із загальними положеннями про обмеження майнових прав, а іноді навіть до неправильного розуміння їхнього змісту та співвідношення з іншими правовими категоріями. Так, В. О. Горев вказав, що обмеженнями свободи договору є межі здійснення цивільних прав у договірних відносинах [7, с. 9]. Така позиція є спірною через те, що не слід підміняти категорії "межі" та "обмеження", тим більше отожднювати їх.

Враховання різноманітних проявів обмежень у договірному праві та визначення їх зумовленості у правовій державі здатне сприяти нормальному здійсненню цивільного обороту при належному правовому регулюванні. При цьому максимальне дотримання майнових прав фізичних осіб, що є учасниками договорів, є необхідним. Для збалансування іноді навіть протилежних інтересів контрагентів завдяки обмеженням у договірному праві слід дотримуватись охорони прав слабшої сторони договору, та не допустити зловживання правом більш обізнаними контрагентами. Також є важливим дотримання суспільних інтересів щодо забезпечення нормального цивільного обороту, уникнення антисуспільних правочинів.

До проявів обмежень в договірному праві відносяться такі. К. І. Забоєв вказує на загальні обмеження, що встановлюють вилучення із сектора "приватної свободи" та окремі: обмеження залежно від суб'єктів, що його укладають, предмета, інших істотних умов договору тощо [8, с. 115–123]. По суті, йдеться про те, що обмеження, які стосуються договірної свободи, мають загальний характер, властиві всім договорам, але при цьому існують обмеження, що стосуються окремих договорів, і по відношенню до перших їх можна виділити як спеціальні.

Коли обмеження не обґрунтовані пріоритетами, заради яких такі обмеження встановлюються, це відкриває шлях до свавілля, що не є прийнятним у правовій державі.

Адже, як зазначається в літературі, свавілля у царині комерційного обороту неминуче призведе до підриву економічного базису країни, порушення суспільного порядку [2, с. 69]. Тому правильним буде говорити, що обмеження в договірному праві, з індивідуальної точки зору, спрямовані на охорону прав фізичних осіб, а також набувають суспільного значення у сенсі недопущення свавілля (до речі, несумісного із справжньою свободою) у сфері договірних відносин.

Важливо підкреслити існування щодо обмежень у договірному праві загальної категорії “еластичність договірної свободи”, яка була виділена свого часу І. А. Покровським. Згідно з нею, обмеження, які встановлені законом, звужують договірну свободу, й навпаки, зняття обмежень здатне її розширити [4, с. 251]. Це наводить на думку, що обмеження договірної свободи не є якоюсь раз і назавжди визначеною константою, а можуть змінюватися залежно від розвитку суспільства та тих відносин, що в ньому складаються. Підтвердженням цього є те, що, як відзначає дореволюційний дослідник В. І. Курдиновський, в Уложенні 1649 року заборонялося відчужувати землі, належні державним службовцям, і віддавати їх у найм. Це робилося для зосередження земель у власності державних службовців, щоб вони могли виконувати покладені на них державою обов’язки [9, с. 368–369]. Ще один приклад встановлення необґрунтованих обмежень у договірному праві: у період планової радянської економіки громадяни були позбавлені можливості вступати у господарсько-правові відносини (укладати господарські договори) [2, с. 70]. Такі пріоритети на той час сприяли не виправданому зменшенню договірної свободи щодо укладення фізичними особами окремих договорів. Утім сьогодні вони мають бути спрямовані на охорону прав та законних інтересів фізичних осіб та суспільних інтересів. Отже, з часом підхід до обмежень може змінюватися, як і пріоритети, заради яких такі обмеження встановлюються. У правовій державі зменшується коло необґрунтованих обмежень, тому нині фізичні особи можуть як брати участь у підприємницькій діяльності, так і укладати відповідні договори. Отже, через законотворчість існує можливість повністю регулювати міру обмежень, яким піддається договірна свобода з боку закону.

Однак в законі чітко не встановлені пріоритети, заради дотримання яких встановлюються обмеження (що сприяє обґрунтованості обмежень). Це заважає нормальній законотворчості та не повною мірою забезпечує охорону майнових прав фізичних осіб у договірному праві. Отже, є підстави наголосити на цих пріоритетах, що мають впливати на формування обмежень у договірному праві.

Серед них у законодавстві та правовій доктрині відображено такі:

1. *Необхідність забезпечення цивільного обороту.* Цей пріоритет, заради якого встановлюються обмеження, випливає з різних норм цивільного законодавства. Необхідність забезпечення договорами цивільного обороту була яскраво проілюстрована ще О. А. Пушкіним. Він порівнював договірні зв’язки з еднальними кровоносними артеріями, які охоплюють економічний механізм та забезпечують нормальне функціонування цивільного обороту [10, с. 51]. Отже, забезпечення цивільного обороту є пріоритетним, виходячи з природи договорів. Заради забезпечення обороту особа може піддаватися всляким обмеженням, наприклад, підприємець обмежений у відмові продати товар будь-якому споживачеві через свої суб’єктивні уподобання. Виявляється, що такі обмежуючі фактори стосуються більшості договорів, тому необхідність забезпечення цивільного обороту, належного суб’єктного складу договірних відносин можна виділити як пріоритет, заради якого встановлюються обмеження у договірному праві.

2. *Охорона майнових прав “слабкої” сторони* як пріоритет, заради додержання якого встановлюються обмеження у договірному праві, стає на заваді більш обізнаній стороні, чи такій, що має більш вигідне становище несумлінно використовувати це на шкоду іншій стороні, причому додержується вимога справедливості, рівності учасників договірних відносин, яка має забезпечуватися законом. Наприклад, дія цього пріоритету заважає скористатися тяжкою для однієї зі сторін договору обставиною, що закладено у зміст ст. 233 ЦК України.

3. *Додержання права переважної купівлі та інших переважних прав* є необхідним пріоритетом, що ускладнює можливість особи, яка не має права переважної

купівлі, укласти правочин купівлі-продажу. Дія цього пріоритету поширюється на право переважної купівлі, що встановлено, наприклад, у договорі найму (ст. 777 ЦК України) чи стосується продажу частки у спільній частковій власності (ст. 362 ЦК України). До інших переважних прав відносяться права подружжя, яке має дати згоду на відчуження спільного майна; права дітей на окремі види майна, наприклад, житло, що визначені законодавством про охорону дитинства.

Враховуючи важливість названих пріоритетів для охорони прав фізичних осіб та неврегульованість у цілому цього питання, пропонуємо доповнити ст. 627 ЦК України ч. З таким змістом: “Обмеження щодо договору зумовлюються необхідністю забезпечення цивільного обороту, належного суб’єктного складу договірних відносин; охороною майнових прав необізнаної сторони чи споживача; додержанням права переважної купівлі та інших переважних прав”.

Висновки.

1. Зміст договору визначається законом в принципових моментах, що стосуються додержання самої конструкції договору та його природи. Утім закон відводить помітне місце вільному розсуду сторін при виборі змісту договору та його сутності й інших аспектів. При цьому як виключення допускається наявність окремих обмежень.

2. Обмеження в договірному праві можуть обумовлюватися необхідністю в ряді випадків охороняти інтереси споживачів, а також заради забезпечення цивільного обороту. Обмеження дозволяють у цьому випадку досягти балансу між інтересами різних учасників договірному процесу та суспільними інтересами на основі засад справедливості та розумності.

3. Через обмеження в договірному праві виявляється впливовий механізм регулювання договірних відносин взагалі та цивільного обороту зокрема. У правовій державі цей механізм налаштований передусім на уникнення конфліктів учасників договірному процесу між собою та між їхніми інтересами й інтересами суспільства.

4. Загальноважливими пріоритетами, задля додержання яких в договірному праві можуть встановлюватися обмеження є: необхідність забезпечення цивільного обороту; охорона майнових прав “слабкої” сторони; додержання права переважної купівлі та інших переважних прав.

Список використаних джерел

1. Луць, А. В. Свобода договору в цивільному праві України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Луць Аліна Володимирівна ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 2001. — 182 арк.
2. Мілаш, В. С. Комерційний договір у контексті сучасних ринкових умов [Текст] / В. С. Мілаш. — Х. : ФОП Вапнярчук Н. М., 2007. — 440 с.
3. Танага, А. Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России [Текст] / А. Н. Танага. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — 211 с.
4. Покровский, И. А. Основные проблемы гражданского права [Текст] / И. А. Покровский. — М.: Статут, 2001. — 354 с.
5. Пушкин, А. А. Избранные труды [Текст] / А. А. Пушкин. — Х. : Эспада, 2007. — 480 с.
6. Амфитеатров, Г. Н. Нужен развернутый закон о договорах (краткое содержание докл., прочитанного на Пленуме комиссии по разработке хозяйств. кодекса при Ком. академии) [Текст] / Г. Н. Амфитеатров // Бюл. Госарбитража при СНК СССР. — 1933. — № 19. — С. 2.
7. Горев, В. О. Свобода договору як загальна засада цивільного законодавства України [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Горев Віктор Олександрович ; ХНУВС. — Х., 2007. — 200 арк.
8. Забоев, К. И. Правовые и философские аспекты гражданско-правового договора [Текст] / К. И. Забоев. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — 278 с.
9. Курдиновский, В. И. К учению о легальных ограничениях права собственности на недвижимость в России [Текст] / В. И. Курдиновский. — Одесса : Экон. тип., 1899. — 390 с.
10. Советское гражданское право [Текст] / под ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. — К. : Вища шк., 1983. — Ч. 1. — 385 с.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 12 від 17 листопада 2010 року)*

Надійшла до редакції 30.11.2010

Мичурин Е. А. Ограничения имущественных прав физических лиц и договорная свобода

Исследуются различные аспекты ограничений имущественных прав физических лиц в договорном праве. Отмечается, что, несмотря на свободу договора в договорном праве, действуют установленные императивными нормами закона запреты, ограничивающие волеизъявление лица на его усмотрение. Такие ограничения установлены для защиты “слабой” стороны, способствуют гражданскому обороту в целом.

Ключевые слова: ограничения, договорная свобода, договор.

Michurin, Ye. A. Limitations of Property Rights of Individuals and Contractual Freedom

This article investigates various aspects of restriction of property rights of individuals in contract law. It is emphasized that despite the freedom of contract in contract law are set mandatory rules of law prohibitions that restrict expression of the person at its discretion. Such restrictions are established to protect the “weak” side, promote civilian traffic in general.

Key words: constraints, contractual freedom, the contract.

